

КОНВЕРГЕНТНІ ТА ДІВЕРГЕНТНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНОМУ РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ

З 2001 року науково-дослідний центр «Компаративістських досліджень релігії» філософського факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова сформулював як своє головне завдання дослідження сучасних тенденцій в релігійному житті світу. Аналіз цих тенденцій дозволив сформулювати загальну концепцію та вжити відповідну термінологію для подальшого виокремлення та визначення конкретних трендів у релігійному розвої сьогодення під назвою «Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини XX — початку XXI сторіччя» [1, 37-48]. Саме поняття «конвергентні процеси в релігійному житті другої половини XX сторіччя» для широкого наукового загалу ми почали вживати ще з середини останнього десятиріччя століття, що вже минуло [2].

За роки досліджень зміст визначених тенденцій майже не змінився, хоча постійно відбуваються деякі зсуви в їх значенні, чи то в тому, яке місце вони займають (якщо можна вжити це слово, то й «рейтинг») у повсякденній релігійного життя. Кожен з цих конвергентних процесів відіграє особливу роль у відтворенні сучасної релігійної сфери суспільного буття, тому, прискіпливо аналізуючи один з них, ми маємо повсякчас відчувати його зв'язок з іншими. Список джерел, де відображені основні результати лише деяких наших наукових пошуків у цьому проблемному полі, додається.

Також буде слушним зауваження, що усі ці конвергентні процеси не є породженням одного, чи саме релігійного життя, яке взагалі лише в теоретичному сенсі можна вивести за межі усього загалу форм розвою сучасного суспільства. По-перше, тому що абсолютна більшість населення планети ідентифікує себе як прихильники тієї, чи іншої релігії. Отже, віруюча людина, принаймні за кількістю, є головним суб'єктом історії. По-друге, ці тенденції, що ми досліджуємо саме у релігійному житті, і є, безумовно, відповіддю на «виклики» (за А. Тойнбі) суспільного розвою в цілому.

Сам термін «конвергенція» (від лат. *convergentio*, *convergo* —сходжусь, наближаюсь), вперше у релігієзнавстві було вжито німецьким вченим Генріхом Фріком в його праці «Порівняльне релігієзнавство» (1928 р.) [3, 134]. Прагнучи до зближення термінології природознавчих і суспільствознавчих наук, за традицією, започаткованою ще

Д. Ф. Шлеймахером, він застосував цей термін у тому значенні, в якому він вже використовувався, насамперед, в біології, де це поняття характеризує процес виникнення рис подібності в будові і функціях у далеких за походженням організмів внаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування. Г. Фрік використав цей термін для позначення паралельних, схожих процесів у різних релігіях, й у цьому значенні «конвергенція» тримається у вжитку і у сучасних дослідників релігійних явищ.

У повосенні роки XX ст., цей термін у релігійному середовищі став вживатися і для позначення констатації «зближення релігій». Це дозволяє семантика цього слова в романо-германському мовному обігу, що в свою чергу значно збагачує його сучасний релігієзнавчий зміст. В такому другому, поширеному значенні «конвергенція» охоплює і такі тенденції в релігійному житті, які сформувалися, чи стали більш наочними саме у другій частині XX ст. як то: а) співробітництво релігій (на рівні організацій, громад, вірних) в різних галузях соціальної діяльності; б) потяг до об'єднання різних деномінацій в єдину традицію; в) тенденцію до утворення єдиної світової релігії і т. ін.

Тому «конвергентними процесами» у сучасному розумінні цього терміну можна вважати як ті, що притаманні більш ніж одній релігії, так і ті, що свідчать про тенденції зближення соціальних, доктринальних і організаційних позицій між двома, чи багатьма релігіями. Треба зауважити, що все, що відомо про наявність загального в релігії, те що дозволяє дослідникові аргументувати, що мова іде саме про релігійні явища, продовжує дискутуватись і констатуватись і в наш час. У статті йдеться лише про ті процеси, які сформувались, чи найбільш актуалізувались за останні десятиліття років. Це перш за все: *акселерація, актуалізація есхатології, актуалізація соціальних концепцій, американізація, вельтізація, віртуалізація, глобалізація, діалогізація, екуменічний рух, егосинтонізація, екзотерізація, зростання інклюзівізму, консюмерізація, модернізм і постмодернізм, нові релігії, паксізація, приватизація, відтворення сучасного релігійного плюралізму, раціоналізація культових дій, ревіталізація, секуляризація, синкретизація, сцієнтизація, уніфікація екстеріоризації, толерантність, фемінізація, фундаменталізація, харизматизація.*

Зі самого початку нашого дослідження вищезазначених конвергентних процесів, ми вказували й на протидії в їх відтворенні у сучасному релігійному житті з боку окремих деномінацій, та деяких угруповань, та вірних в лавах однієї конфесії, що вчиняли у той чи інший спосіб спротив новим тенденціям суспільного розвою в його релігійній формі. Але, як ми неодноразово зауважували, розходження, взагалі, процеси розбіжності поміж релігіями притаманні цьому явищу вже

не одне тисячоліття. Цю ознаку відносин поміж релігіями пояснюють та досліджують зараз представники майже усіх гуманітарних наук, і, принаймні, постійно актуалізують вчені, що безпосередньо вивчають цей соціальний феномен, та безліч політиків та журналістів. Тому ми вважали за краще зосередитись саме на тих шляхах сучасного розвою релігійного життя, що вели до ствердження нових відносин між усіма учасниками конвергентних процесів. Зрозуміла річ, що ми ні в якому разі не вважаємо нашу головну задачу такою, що вирішена, чи взагалі проблему конвергенції вичерпано. Зовсім ні. Однак з роками вивчення конвергентних процесів накопичувались дані, що їх заперечують чи матеріали, що свідчать про пряму протидію їм. Звісно, вислухав і наш первісний ентузіазм відносно подальшої «переможної ходи» позитивної, з нашої точки зору, тенденції до подолання вікових антагоністичних протиріч між людьми, що обумовлені їх ставленням до релігії.

З кожним роком, ми все більше переконувались, що ці розбіжності, які існують між релігійними організаціями, громадами та вірними конкретних релігійних напрямків не просто відтворюють забаванки, що виникли раніше, а модифікуються, набувають нових форм. Зібрані матеріали дозволяють нам стверджувати, що той супротив, що чиниться проти конвергентних процесів, що існує зараз у релігійному середовищі є не лише наслідком віків, а в певній своїй частині, є вже сучасною, безпосередньою реакцією саме на нові тенденції. Отже, знову ж за А. Тойнбі, ми можемо констатувати, що визначенні вище конвергентні процеси стали, в свою чергу, сучасним викликом суспільству. Тому, вивчення причин, умов та прояву процесів розходження між релігіями, їх соціальними інституціями та вірними відповідає загальним завданням нашого науково-дослідного центру.

Дотримуючись філософської традиції, що її вже було охарактеризовано нами на початку дослідження сучасних тенденцій у релігійному житті світу та України, ми пропонуємо вживати термін «дивергентні процеси» для позначення усіх тих явищ в цій царині людського буття, які, принаймні за останнє десятиріччя, активізувалися (сформувалися, чи стали більш наочними) вже як феномен протидії «сходження», «зближення» релігій.

Термін дивергенція (від лат. *divergentia* — розходження) в біології характеризує розходження ознак у організмів однієї систематичної групи в процесі еволюції, вживається також у лінгвістиці в випадку перетворення діалектів однієї мови на окремі мови, в математиці та в багатьох інших наукових сферах, та поза ними, що потребує відповідної мовної розвідки, але зараз, це не є нашим завданням. Більш цікавим, на наш погляд, є той факт, що в англомовному просторі «divergence» має й такі значення, як «розходження з парткулярною точкою зору,

на практиці та т. ін., а також «різниця в думках, непогодження». [Webster's New World dictionary of American English — 3rd college ed. - New York, London, Toronto..., Prentice Hall, 1993 - p.400].

Безумовно, евристичним може бути й констатація в біології того факту, що сама дивергенція є причиною виникнення нових видів у процесі еволюції природи. За аналогією, наукову цінність якої у суспільствознавстві взагалі та в релігієзнавстві зокрема треба ще довести, треба чекати того, що і в стосунках між різними релігійними інституціями в наслідок дивергенції можна віднайти щось нове, яке, в свою чергу, буде соціалізуватися у сучасному світі.

Хоч, як ми вже неодноразово вказували й на те, що перелік конвергентних процесів, який нами визначений, не є закритим, дослідження дивергенції у релігійному житті сучасності ми почнемо саме з нього, як з тої моделі турбулентного суспільства, яка, на наш погляд, демонструє найголовніші тенденції його розвою, характеризує їх, та, до того ж, потребує подальшого аналізу з позицій розходження в ставленні до них у відповідному середовищі.

Звісно, в першу чергу, вивчення потребують загальносуспільні зміни, що актуалізують чи викликають дивергентні процеси. Можна спробувати зафіксувати і точку відліку їх актуалізації чи то формування у період, що досліджується. Але, зрозуміло, що до остаточних висновків у відтворенні хронології цих процесів можна дістати лише по закінченні їх аналізу. Зараз лише можна констатувати, що у кожного дивергентного процесу є своя історія, яка в деяких випадках передувала формуванню відповідної конвергенції чи супроводжувала той чи інший конвергентний процес з початку його виникнення, чи сформувалась як відповідь на конвергентний процес, що дістав вже чіткої форми. У першому випадку ми, як раніше, вживаємо таку ознаку як «актуалізація», у двох інших йдеться суто про нові «відповіді на виклики».

Також, вже за сталою науковою традицією, будемо викладати наші роздуми що до конвергентних і дивергентних процесів за абеткою, не надаючи переваги жодному з них, з тих самих міркувань, якими керувались коли здійснювали компаративістські заходи що до конвергенції у релігійному житті, дотримуючись, перш за все, принципів сучасного релігієзнавства: об'єктивності та толерантності (наскільки їх, взагалі, можливо втілити в гуманітаристиці). До того ж зазначимо, що і слідування за абеткою можливе при дослідженні лише однієї групи процесів, бо розходження у думках і діях інших угруповань релігійних організацій та віруючих призводять до порушень навіть у такому, здавалось найпростішому, засобі класифікації суспільних тенденцій.

Оскільки ми вивчаємо основні тенденції розвою релігійного життя вже не одне десятиріччя, нам було дуже цікаво дізнатися, що сучас-

не релігійствознавство знову в останні роки стало звертатися до цієї проблематики. Доленосими у цьому сенсі, за думкою І. Г. Каргіної, стали XVII Всесвітній та Х європейський конгреси соціологів, які визначили нові підходи до вивчення релігії, що відбувалися у 2010 та 2011 роках відповідно. Підсумовуючи роботу цих форумів, вона відокремлює найбільш значущі тренди у сферах соціальних проявів релігії на початку XXI століття та вивчення сучасного релігійного нарратива. «Це:

— процеси десекуляризації, респиритуалізації, деприватизації, «повернення релігій», «духовної революції», яка супроводжується розширенням спектра нових типів релігійності, змінами в релігійному ландшафті, що формують нові образи релігій, у тому числі й християнства;

— трансформація сучасних практик інститутів традиційних релігій. Зокрема, християнські релігійні інститути активно поширюють маркетингові стратегії задля збереження та розповсюдження сфер впливу в секулярних сакральних полях, становлячись менш ортодоксальними і більш інтегрованими в соціальні та політичні процеси.

— вплив глобальної імміграції на зміни релігійного пейзажу, ідентичності, як в наслідок, на процеси інтеграції та дезінтеграції, соціальні конфлікти...

— нові релігійні рухи (Каргіна І. Г. Новые религиозности: социо-логические рефлексии // Вестник МГИМО (у) — № 2(23) — 187с]

З наведеної цитати, можливо констатувати, що наші пошуки відбувалися на тлі аналогічних досліджень у світовому науковому просторі, до того ж, майже повністю, вищезазначені тренди співпадають з нашим переліком конвергентних процесів, в деякому сенсі поширюють їх змістовність. Взагалі, зараз дуже поширення в суспільчознавчому середовищі констатація деградації багатьох сталих соціальних інституцій. Йдеться навіть про виокремлення загальних тенденцій соціальних змін за трьома головними ознаками: «1) де-масіфікація, 2) де-ідеологізація, 3) де-централізація». [Хохлов А. Прологомены технологического империализма, www.netda.ru/belka/texty/imper/imp-hoh.htm]. Однак, тут можна зазначити, що, на наш погляд, деякі тренди, що ми вивчаємо, ще не стали загальнонауковими питаннями. Отже, маємо надію, що і подальші наші розвідки будуть відповідати значущим соціальним та науковим трендам.

Спочатку надамо перелік проблемних явищ нашого дослідження в дузі бінарних опозицій, будучи впевнені у тому, що протистояння, які ми визначаємо для наочності дискурсу, принаймні не є настільки однозначними, та до того ж, взагалі чи існують у таких викристалених формах, хоча на певних рівнях протиріччя можуть набувати й антагоністичного характеру:

конвергентні процеси	дивергентні процеси
Акселерація	Стабілізація та деградація
Актуалізація есхатології	Баналізація, дадаїзація, есхатопοфігізм
Актуалізація соціальних доктрин	Лібералізація та консерватизм
Американізація	Антиамериканізм
Вельтізація	Націоналізація
Віртуалізація	Девіртуалізація
Глобалізація	Антиглобалізм
Діалогізація	Відмова від діалогу
Екуменічний рух	Антиєкуменізм
Егосинтонізація	Деперсоналізація
Екзотерізація	Езотерізація
Зростання інклюзівізму	Ексклюзівізація
Консюмерізація	Демаркетизація
Модернізм, постмодернізм	Консерватизм та пост постмодернізм
Нові релігійні течії	Антикультульний рух
Паксізація	Депаксізація
Приватизація	Одержавлення
Відтворення сучасного релігійного плуралізму	Проблеми вибору, ідентифікації тощо
Рационалізація культурних дій	Сакралізація новітніх явищ в релігійній практиці
Ревівалізація	Новоутворення і традиція, оновлення чи повернення
Секуляризація	Сакралізація
Синкретизація	Диференціація
Сциєнтизація	Сучасна міфологізація світу та людини
Уніфікація екстеріоризації	Обмеження діяльності релігійних організацій
Толерантізація, політкоректність	Антитолерантізація, агресивність
Фемінізація	Антифемінізм
Фундаменталізм	Модернізація
Харізматизація	Обміршення

Навіть найпростіше співставлення цих явищ вказує на те, що серед тих, які ми визначили як конвергентні, за двома критеріями:

- 1) ті, що притаманні більш ніж одній деномінації;
- 2) ті, що свідчать про «зближення» релігійних організацій, деякі вже мали і дивергентний зміст. Найбільш наочно, наприклад, модернізм та фундаменталізм. Інші набували сталі дивергентні супроводи: секуляризація - десексуалізація, фемінізм-антіфемінізм, тощо, які ми розглядали в межах дослідження конвергенції.

І на сам кінець, кожен фахівець може побачити зі цього переліку ті нові дивергентні процеси, що з'явилися вже як безпосередні відповіді на виклики сучасної конвергенції. Як приклад наведемо сучасну суспільну реакцію на актуалізацію есхатології. Ми вже в попередніх виступах описували зміст її баналізації, дадаїзації, та есхатопофігізм. Ці характеристики можна вважати орієнтирами що до сприйняття і деяких інших процесів, безумовно, відповідно застосовуючи їх щодо різних явищ. Антропологічний зміст цих змін у світогляді сучасного людства навіть в межах їх сприйняття, чи то супротиву, або ж індиферентності, потребує, мабуть, залучення у філософію ще не одного терміну з інших царин знання, але те, вже у подальших наших розвідках.

Література

1. Мартинюк Е. Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини ХХ століття//Наука і релігія: Проблеми діалогу. / Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук. — дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»; Ред.: кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О. А. Івакін, В. А. Кравченко, та ін.;— Одеса: АО «БАХВА», 2002. — с 37— 48
2. Див., наприклад: Мартинюк Э. И. Особенности религиозной жизни во второй половине ХХ века (методическое пособие для учителей по всемирной истории и религиоведению). — Одесса: ИПКУ, 1997. — 39 с.;
3. Frick H. Vergleichende Religionwissenschaft.— Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter and Co., 1928.

Додаткова література:

1. Мартинюк Е.І., Никитченко О. Е. Конвергентні процеси в релігійному житті другої половини ХХ ст. та християнство // Християнство і проблеми сучасності. Науковий збірник. —К., 2000. —218с., с.136 —140. Конвергентные процессы в религиозной жизни во второй половине ХХ в. Толерантность.// Наукове пізнання. Методологія і технологія. Одеса, № 1-2, 2000, с.101-106.
2. Мартинюк Е.І. Екуменізм, конвергенція, єдність.// Екуменізм і проблема міжконфесійних відносин в Україні. Київ: Відділення релігієзнавства ІФ УНАН, 2001, с. 26-36.
3. Мартинюк Э. И. Конвергентные процессы в религиозной жизни во второй половине ХХ в.// Научно — дослідний центр компаративістських досліджень релігій філософського факультету ОНУ, Одеса, 2002, с.37— 48.

4. Мартинюк Е.І. Програма курсу «Конвергентні процеси в релігійному житті другої половини ХХ століття»// Наука і релігія: Проблеми діалогу. Вип. 2./ Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослід. Центр «Компаративістські дослідження релігії». — Одеса : «Наука і техніка», 2004., С. 132-180
5. Мартинюк Е.І. Американізація як конвергентний процес в релігійному житті другої половини 20-го століття./ Експорт релігії, трансляція віри: американські релігійні впливи в Європі. 36. доповіді між народ. наук. конференції 16-17 квітня 2004 р.— К. НАУКМА — 2004— с.26-32
6. Мартинюк Э. И. Проблемы толерантности в современном религиоведении./ Философия и теология — толерантный диалог в системе наук. Материалы международного симпозиума 21 — 22 октября 2004 г.,— Одесса, ХГЭУ — 210С. С.73-82.
7. Мартинюк Е.І. Особливості релігійного життя другої половини ХХ століття: конвергентні процеси.// Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні. Наук. щорічник: за заг. ред. д. філ. н. А. Колодного і к. ф. н. М. Бабія. — Київ, 2005. — с. 37 — 42
8. Мартинюк Е.І. Конвергентні процеси релігійного життя нашого часу // Християнство доби постмодерну. Бюлетень «Українське релігієзнавство». — К., 2005. — № 3 (35). 0,5 д. а.
9. Мартинюк Е.І. Новітні релігії і проблеми ідентичності в Україні. Збірник наукових матеріалів. Редакційна колегія: І. В. Бондарчук та А. М. Колодний — відповідальні редактори — К., Світ Знань, 2006. — 140с., С.105-111
10. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Диалог как конвергентный процесс религиозной жизни второй половины ХХ века. Межкультурный межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития: Материалы Международной конференции. — М.: Изд-во РАГС, 2007.
11. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Диалог как конвергентный процесс религиозной жизни второй половины ХХ века. Актуальные вопросы творческой спадщины І. В. Флоровського/ Одеськ. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова: наук.— дослідн. центр «Компаративістські дослідження релігії»// Е.І. Мартинюк (гол. ред.) О. А. Івакін, В. А. Кравченко та ін. — Одеса: Фенікс, 2009. — 216с. (С. 3-4, 125-129)
12. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Феномен нетрадиционной религиозности как конвергентный процесс второй половины ХХ века./ Историко-философский та социальные аспекты религиоведения, Одеськ. Нац. Ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук. —дослід. Центр «Компаративістські дослідження релігії»; Ред.: кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О. А. Івакін, В. А. Кравченко, та ін.; — Одеса: Наука і техніка, 2007. — С. 67-77
13. Мартинюк Е.І., Никитченко О. Е. Глобалізація як конвергентний процес у релігійному житті другої половини ХХ століття //Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації суспільства і громадянського общества. 21-22 мая 2010 г. Материалы III— IV Международной научно-практической конференции. — Одесса, «ВМВ», 2010. — Т I — 456 с. 167-170
14. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Глобализация как конвергентный процесс в религиозной жизни второй половины ХХ века/Актуальные проблемы гуманитарных и социальных исследований. Материалы VIII Региональной научной конференции молодых учёных Сибири в области гуманитарных и социальных наук/ Новосибир. гос. ун-т. — Новосибирск. — 2010, С.173-175
15. Мартинюк Е.І. Актуалізація есхатології як конвергентний процес в релігійному житті другої половини ХХ століття. Сучасні проблеми соціогуманітарних та фундаментальних наук: матеріали наук. конф. професорсько-викладацького складу, студентів, магістрів та аспірантів (м. Одеса, Міжнародний

- гуманітарний університет, 19 травня 2011 р.).— О.: Фенікс, 2011 — 246с. С.226-228
16. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Конвергентные процессы в современной религиозной жизни//Вопросы религии и религиоведения. Вып. VI: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Украины [Текст]: сборник. Часть 2:Религиоведение Украины конца XX-начала XXI в. / сост. и общ. ред. Колодного А. Н., Филипович Л. А., Климова В. В., Шмидта В. В.— М.: ИД«МедиаПром», 2010. — 556 с., С.309-317
 17. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Актуализация эсхатологии как конвергентный процесс современной религиозной жизни. /Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории. — Одеса: ФЛП«Фридман А. С.», 2011 — 366С., с. 319-326
 18. Никитченко Е. Э. Религиозные отношения и толерантность в современной Украине.// Наукове пізнання: методологія та технологія, 2000, № 1-2. — С.106-110 УДК 172.0+20(09)
 19. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Феномен нетрадиционной религиозности как конвергентный процесс второй половины XX века <http://www.e-religions.net/list.php?c=s1>
 20. Мартинюк Э. И., Никитченко О. Е. Сучасні процеси в релігійному житті світу та України / Одеськ. нац. Ун-т ім. І.І. Мечникова: Наук.-дослідн. Центр «Компаративістські дослідження релігії»; Ред.: кол. Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О. А. Івакін, В. А. Кравченко, та ін.. — Одеса: ФОП «Фрідман О. С.», 2010. -124; с. 53-60
 21. Никитченко Е. Э. Феминизация в современной религиозной жизни Украины. С.228-231 Сучасні проблеми соціогуманітарних та фундаментальних наук: матеріали наук. конф. професорсько-викладацького складу, студентів, магістрантів та аспірантів (м. Одеса, Міжнародний гуманітарний університет, 19 травня 2011 р.).— О.: Фенікс, 2011 — 246с. С.228-231
 22. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Актуализация эсхатологии (гносеологический аспект). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. — (Серія «Історія. Філософія. Політологія»). — 2011.— № 2 — С. 64-69.
 23. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Актуализация эсхатологии как конвергентный процесс современной религиозной жизни /Актуальные проблемы гуманитарных и социальных исследований. Материалы IX Региональной научной конференции молодых учёных Сибири в области гуманитарных и социальных наук/ Новосиб. гос. ун-т. — Новосибирск. — 2011, С.68-72,
 24. Никитченко О. Антропологично-правовий аспект актуалізації соціальних концепцій як конвергентного процесу в сучасному релігійному житті. / Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : Статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9-10 грудня 2011 року). Львів : Галицький друкар, 2011. — 2-е вид., виправ. і доп. — 612 с. 403 — 416
 25. Мартинюк Э. И., Никитченко Е. Э. Дадаизация эсхатологии в начале XXI века./Эсхатос — II: философия истории в контексте идеи «предела»: сб. статей. — Одеса: ФЛП «Фридман А. С.», 2012. — 280с. С.146-164
 26. КОНВЕРГЕНТНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ <http://www.religiopolis.org/documents/3279-ei-martynjuk-ee-nikitченко-konvergentnye-protsessy-v-sovremennoj-religioznoj-zhizni.html>